GESCHIEDENIS • Willem Bouwman

De grootste collaboratie, en ander oorlogsleed

De Jodenvervolging en het verzet zijn vaste thema's in de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog. Elk jaar springen er een paar boeken uit. Een overzicht in zeven vragen en antwoorden.

1. Om met de Jodenvervolging te beginnen: welk boek springt eruit?
Het boek van Rob Bakker over Nederlandse ambtenaren en de collaboratie, *Boekhouders van de Holocaust*. Het biedt een veelomvattend overzicht van de grootste en meest verstrekkende vorm van collaboratie in oorlogstijd, de medewerking van ambtenaren aan de Jodenvervolging in Nederland. Het ging al vroeg fout, doordat bijna honderd procent van de Nederlandse ambtenaren in oktober 1940 de ariërverklaring ondertekenden: zij gaven aan of zij 'ariër' of 'geheel of gedeeltelijk' Joods waren. Volgens Bakker was de ariërverklaring in strijd met de *Aanwijzingen in geval van bezetting*, waarin werd verordend dat ambtenaren in het belang van de bevolking op hun post moesten blijven en hun taak zo goed mogelijk moesten vervullen, tenzij aanblijven 'veel meer ten bate van de vijand dan van de eigen bevolking zou zijn'. Met de ariërverklaring werd een onderscheid naar ras gemaakt en afstand genomen van de Joden. Bakker spreekt van een onomkeerbare stap, een *point of no return*. Na deze stap konden ambtenaren moeilijk nee meer zeggen tegen elke volgende maatregel om de Joden te isoleren.

2. Leg dat eens uit.
Dat blijkt uit het vervolg van het boek, waarin Bakker hoofdstuk na hoofdstuk de volgende maatregelen bespreekt, tot het met het deporteren van de Joden naar Westerbork en vandaar naar de vernietigingskampen. Het ontslag van Joodse ambtenaren, het aanbrengen van de letter J in persoonsbewijzen van Joodse Nederlanders, het opstellen van adreslijsten van Joodse Nederlanders: de meeste ambtenaren werkten eraan mee. Bakker spreekt van een proces van cumulatieve collaboratie: elke stap ging verder dan de vorige, tot en met het eindpunt: meewerken aan de deportaties. Ambtenaren hadden de gewoonte om opdrachten uit te voeren, meent Bakker. Hij vindt dat de zwartepiet te gemakkelijk wordt neergelegd bij Jacob Lentz, de man achter het bevolkingsregister en het persoonsbewijs. Het ambtelijk apparaat hing niet aan één persoon, het functioneerde dankzij regels en protocollen. 'Op alle niveaus onder het departement werkten zowel de burgemeesters als de bevolkingsboekhouders tot in de perfectie mee aan de registraties.' Volgens Bakker hadden ze kunnen weten dat ze de Joden benadeelden. Ook al wist men niets van de gaskamers, iedereen kon zien wat er met de Joden gebeurde: ze werden geïsoleerd, gediscrimineerd en gedeporteerd. Hun huizen werden leeggehaald en afgepakt.
Meeleven met de Joodse slachtoffers was er nauwelijks, ook na de oorlog niet. Sommige Joodse Nederlanders ontvingen nog tot in 1951 belastingformulieren met de letter J. Bij het herstel van de toegebrachte schade stond het staatsbelang voorop.

3. Het oordeel over dit boek in het kort?
Boekhouders van de Holocaust beschrijft en analyseert de rol van de Nederlandse ambtenaren bij de Jodenvervolging grondig en breed, helder en systematisch. Het is een standaardwerk.

4. Is er nog meer voortreffelijks verschenen?
Ja, een naslagwerk over de slachtoffers van de oorlog in Nederland: *Wie herdenken wij op 4 mei?*, waarin met kaarten en grafieken zichtbaar wordt gemaakt wie er omgekomen zijn, waar ze woonden, wat ze deden, hoe oud ze waren, enzovoort. Hoofdstuk 1 gaat over de grootste groep oorlogsslachtoffers, de Joden, van wie meer dan 102.000 de oorlog niet overleefden. Per jaar wordt het aantal omgekomen Joden genoemd en naar leeftijd gerangschikt: zo kwamen er in 1945 twintig Joden ouder dan 80 om het leven. Andere hoofdstukken gaan over verzetsslachtoffers, overige burgerslachtoffers, militaire slachtoffers en koopvaardijpersoneel en Nederlandse burgerslachtoffers in Nederlands-Indië/Indonesië.
Het boek is zeer informatief en verhelderend. Een kaart toont alle plekken waar meer dan 35 Nederlanders werden geëxecuteerd, een grafiek laat zien dat er in mei en juni 1945 nog 4100 mensen stierven aan de gevolgen van de Hongerwinter. Het boek, een initiatief van epidemioloog Jaap Goudsmit, bevat een uitvoerige, beredeneerde bronverantwoording. Het is onmisbaar voor wie niet alleen verhalen, maar ook feiten en cijfers over de oorlog horen wil.

5. Verhalen over de oorlog: vertel eens.
Daar zijn 75 jaar na de bevrijding veel van verschenen, in de vorm van dagboeken of herinneringen, dan wel opgetekend door iemand anders, zoals *Het eerste transport. Het waargebeurde verhaal van 999 meisjes in Auschwitz* van Heather Macadam. Het gaat over bijna duizend Joodse meisjes uit een dorpje in Slowakije die met list en bedrog naar Auschwitz werden gestuurd. Slechts enkelen overleefden. Heather Macadam deed onderzoek naar het lot van deze meisjes. De vertaling in het Nederlands verdient geen schoonheidsprijs.
Transport XX. Bestemming Auschwitz van Mark de Geest is een historische roman over het transport van 1631 Joden vanuit Mechelen naar Auschwitz. De trein werd overvallen door drie mannen, gewapend met één pistool, waardoor 231 gevangenen konden ontsnappen. Bijna de helft wist uit de greep van de Duitsers te blijven. Een historische roman doet de feiten altijd geweld aan. In de woorden van de auteur: 'Om de historische feiten in romanvorm te kunnen vertellen was het noodzakelijk de voornaamste personages met elkaar in contact te brengen, zodat hun interacties stof konden bieden voor een dramatisch en meeslepend verhaal.' Wie dat te ver vindt gaan, kan terecht bij *Stille rebellen. De overval op de 20e deportatietrein naar Auschwitz* van Marion Schreiber, die hetzelfde verhaal feitelijk en niet-gemantiseerd vertelt (uitgeverij Atlas, 2001).

Boekhouders van de Holocaust. Nederlandse ambtenaren en de collaboratie
Rob Bakker. Uitg. Verbum, Hilversum 2020. 727 blz. € 29,50

Wie herdenken wij op 4 mei? Visuele gids
Jaap Goudsmit e.a. Uitg. Pluim, Amsterdam 2020. 215 blz. € 24,99

Het eerste transport. Het waargebeurde verhaal van 999 meisjes in Auschwitz
Heather Macadam. Uitg. Mozaïek, Utrecht 2020. 447 blz. € 22,99

Transport XX. Bestemming Auschwitz
Mark de Geest. Uitg. Horizon, Amsterdam 2020. 270 blz. € 21,99

Barre bevrijding. Dagboek januari–juni 1945
Victor Klemperer. Uitg. Atlas Contact, Amsterdam 2020. 144 blz. € 12,50

Terug naar Birkenau
Ginette Kolinka (met Marion Ruggieri). Uitg. De Arbeiderspers, Amsterdam 2020. 93 blz. € 17,99

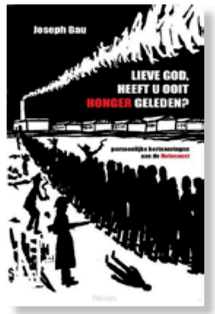

Lieve God, heeft u ooit honger geleden? Persoonlijke herinneringen aan de Holocaust
Joseph Bau. Uitg. Stichting Joseph Bau, Breda 2020. 267 blz. € 19,50

'Gekkop'. Hoe burgemeester Zwaantinus Bruins Slot Nijkerk de oorlog doorloodste
Anton van Renssen. Uitg. Historytelling, Nijkerk 2020. 243 blz. € 22,95

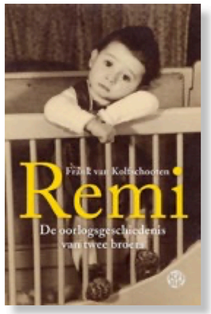

Remi. De oorlogsgeschiedenis van twee broers
Frank van Kolfschooten. Uitg. De Kring, Amsterdam 2020. 256 blz. € 21,50

6. En de dagboeken uit en herinneringen aan de oorlog?
Herinneringen zijn het puurst als ze kort na de gebeurtenis zijn opgeschreven, zodat ze niet door latere ervaringen en inzichten zijn bijgekleurd, vervormd of vervaagd. De Joodse literatuurwetenschapper en schrijver Victor Klemperer overleefde de oorlog in Duitsland, inclusief het bombardement van Dresden, en hield een dagboek bij: *Tot het bittere einde. Dagboek 1933-1945*, verschenen in 1997. Het dagboek is een hoogtepunt in het bronnenrepertoire over het dagelijks leven van de Joden in nazi-Duitsland. De dagboeknotities uit 1945 zijn er nu uitgelicht en uitgegeven als *Barre bevrijding. Dagboek januari-juni 1945*.
In *Terug naar Birkenau* beschrijft Ginette Kolinka (95), een Franse Jodin, haar verblijf in Auschwitz-Birkenau, Bergen-Belsen en Theresienstadt. Vijfenvijftig jaar later keerde ze naar Auschwitz-Birkenau terug.
De paadjes zijn netjes aangeharkt, er zijn rubberen matten over de modder gelegd. 'Ik ben van slag, ongerust vraag ik me af wat de mensen die hier komen, alleen of zonder gids, zich kunnen voorstellen… Hoe moet je een idee krijgen van de rook, het gegil, het gedrang? Tienduizenden mensen die werken, rennen, vallen?' Hoe het er werkelijk aan toeging, vertelt ze in *Terug naar Birkenau*, dat wellicht inzichtgevender is dan een bezoek aan Auschwitz-Birkenau anno 2020 ooit kan zijn.
Dat geldt ook voor de persoonlijke herinneringen van de Pools-Joodse schrijver en beeldend kunstenaar Joseph Bau (1920-2002), die in de concentratiekampen Plaszow en Gross-Rosen verbleef. Het ongevraagd en zonder verdoving trekken van een voortand door een SS-tandarts is een van de kleinere gruwelen in dit beheerst geschreven, indringende getuigenis. Het boek, in het Engels verschenen in 1996, is uitstekend vertaald door Aline Grasveld-Kruijthoff: het is alsof het boek oorspronkelijk in het Nederlands geschreven is. De tekeningen zijn van Bau zelf.

7. Verschijnen er dagboeken en herinneringen van Nederlanders in oorlogstijd?
Vermeldenswaard is *'Gekkop'*, het boek van historicus en journalist Anton van Renssen over Zwaantinus Bruins Slot, Nijkerks burgemeester in oorlogstijd. Bruins Slot hield in de oorlog een dagboek bij, dat hij maanden en soms jaren later met herinneringen aanvulde. Wegens zijn opvliegend karakter werd Bruins Slot soms 'gekkop' genoemd, vandaar de titel van het boek, dat voor een aanzienlijk deel uit fragmenten van het door de familie gecensureerde dagboek bestaat.
Van Renssen deed aanvullend onderzoek en geeft veel achtergrondinformatie over Nijkerk in oorlogstijd. De verdiensten van Bruins Slot laat hij duidelijk uitkomen: de burgemeester deed z'n best om de deportatie van de Nijkerkse Joden te voorkomen.
Na de aanslag bij Putten in oktober 1944 weigerde hij een lijst te maken met namen van Nijkerkse burgers die als gijzelaar konden dienen, waarna hij en andere Nijkerkers werden opgesloten in het stadhuis. Eind 1944 nam Bruins Slot ontslag. Van Renssen laat goed zien met welke problemen en gewetenskwesties een burgemeester in oorlogstijd te maken kreeg. Nadeel: de tekst is niet goed geredigeerd en gecorrigeerd.
Remi. De oorlogsgeschiedenis van twee broers van Frank van Kolfschooten is eveneens geschreven aan de hand van ongepubliceerde herinneringen, archiefonderzoek en gesprekken met overlevenden. Het gaat over het Joodse echtpaar Maurits en Flory Gezang en hun zoontjes Eddy (1930) en Koen (1942). Maurits en Eddy overleefden de oorlog. Eddy wist lange tijd niet wat er met zijn twaalf jaar jongere, in de oorlog te vondeling gelegde broertje was gebeurd. Hij vroeg zich af of hij nog in leven was. Eddy werd gekweld door zijn oorlogsverleden, schreef zijn oorlogsherinneringen op en ging op latere leeftijd op zoek naar zijn broertje. Journalist Van Kolfschooten reconstrueert het oorlogsverleden van de familie en vertelt de levensgeschiedenis van Eddy en diens zoektocht naar Koen in een goed geschreven, strak gecomponeerd boek, gebaseerd op uitgebreid archief- en literatuuronderzoek. Ondanks het treurige onderwerp is het een juweeltje. ■

LETTERGREPEN 724

Hans Werkman nd.nl/columns beeld Hans Werkman

Grendeltyd

Het Afrikaans heeft zijn eigen woord voor lockdown: grendeltyd. Ik lees het in het schoolblad van onze kleinkinderen in Pretoria. Het is het paasnummer en het begint met een gedicht: 'Die kerk is leeg / die skool is leeg / die rakke [schappen] is leeg / maar dis OK want / die graf is ook leeg!' Dan volgen reacties van schoolkinderen op de vraag wat ze van 'die grendeltyd' vinden.
'Ek is bly die lockdown is hierso maar ek is onbly want ek wil gaan kuier [op bezoek gaan] by my maatjies. Dis vir my moeilik want ek wil mense drukkies [omhelzingen] gee (en kan nie).'
'Ek mis baie vir die hamsters en my maatjies en om op die trampolien te spring.'
'Ek mis juffrou en ek mis dit om skool toe fiets te ry. En dis lekker om met my ma koekies en donuts te bak.'
'Ek mis die meeste om maaltafels [rekentafels] op die rekenaar [pc] te doen, maar nou by die huis geniet ek dit om speletjies en x-boks te speel.'
'Dit is baie lekker om te lees net soos ek wil, byvoorbeeld onderstebo. Ook het ek my pa gehelp om ons nuwe gazebo [tuintent] in mekaar te sit.'
'Dis 'n vreugde om nie elke oggend hare hoef te kam vir skool nie.'
'Ook bietjie snaaks dat pappa/mamma nou my onderwyser is.'
'Die pouses by die huis is nie te sleg nie, want dit is lekker la-ank.'
'My ma hoef my nie vroeg wakker te skud terwyl ek nog oor my boek droom nie.'
Vorige week was er een straatbraai voor het blok huizen waar ook mijn dochter en schoonzoon wonen, een barbecue dus. Ieder gezin moet op eigen terrein blijven (behalve één persoon per keer naar de supermarkt). De braai is via WhatsApp voorbereid met een filmpje. Godsdienst blijkt ook op straat niet abnormaal te zijn: 'Braai in jou motorhek (bly dus uit die straat). Ons stuur vir jou 'n skakel via w/app. Om 16.00 uur gaan ons saam lekker bid vir die ete en veral vir die Covid-19-situasie.
Daarna steek ons ons vure aan.'
Iedereen zette z'n braaier bij z'n straathek neer, dus vlak bij het (verboden) trottoir. De afstand tot de buren is minstens 10 meter. Praten kon niet, roepen wel. De meesten hadden toch een paar stoelen op het trottoir gezet, anders konden ze niks zien van andere braaiers. De laatste regels van het gebed luidden: 'Ons bid vir elkeen se beskerming en behoud, o Heer, met ons braaivleisrokie wat opstyg tot U eer. Amen.'
Een van de straatbewoners is politieagent. Hij braaide zelf niet mee, maar reed wel een paar keer met zijn politieauto zijn hek uit zonder waarschuwingen rond te strooien. Zo legitimeerde hij de grendeltydbraai. Maar toen het na zessen snel donker werd, was het voor de kinderen wel een hele toer om de straat niet hollend over te steken, heen en weer, heen en weer. Ik zal niet vertellen of ze zich in bedwang hebben gehouden. In het blok van mijn dochter deden zeven gezinnen mee aan de braai. Later bleek dat uit buurtstraten nog 54 andere gezinnen hadden meegedaan. Maar hoe zit dat met Miriam en haar kinderen, vluchtelingen uit Midden-Afrika? Zij wonen in een flat, doen hun huiswerk, hebben geen tuin. Ze hangen de hele dag rond in de flat en de tv staat aan. En wat met het gezin van Moisa uit Congo, wiens status volstrekt onzeker is en die nu zonder inkomen op één kamer vastzit met vrouw, baby, twee kleuters en een volwassen nicht? En hoe is het met Msisi, die met vrouw en kinderen (hun school geeft geen huiswerk) in een volle township bij Pretoria woont en geen werk heeft maar wel honger? Hij heeft een voedselpakket aangevraagd maar nog niks ontvangen. De gezinnen van Miriam, Moisa en Msisi lijden de grootste coronanood en in de townships heerst het grootste coronagevaar. 'Ons bid vir elkeen se beskerming en behoud, o Heer, ook as ons braaivleisrokie nie kan opstyg tot U eer nie. Amen.'

Braai in grendeltyd, Pretoria.